

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПІДХОДІВ ДО ОЦІНКИ БІДНОСТІ ТА СОЦІАЛЬНОЇ НЕРІВНОСТІ

О. О. Чуприна, кандидат економічних наук, доцент

Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава
Мудрого»

Анотація. В роботі визначено сутність категорії бідності. Наведена порівняльна характеристика її видів, зокрема абсолютної (у тому числі: злиденності, нужденності, незабезпеченості) та відносної бідності. Проаналізовано основні показники бідності та соціальної нерівності. Узагальнений досвід визначення межі бідності на світовому та національному рівнях. Запропонована класифікація основних методологічних підходів кількісної оцінки бідності. Розкрито сутність й обґрунтовані переваги та недоліки кожного з них. Доведена необхідність їх паралельного практичного використання.

Ключові слова: види бідності, межа бідності, структура доходів та витрат, самоідентифікація, депривації, показники бідності та соціальної нерівності.

Abstract. In the paper the essence of poverty category is defined. The comparative characteristics of poverty types, in particular absolute (including beggary, misery, scarcity) and relative, are presented. The basic indicators of poverty and social inequality are analyzed. The experience of the poverty line definition on global and national levels is generalized. The classification of the main methodological approaches of poverty quantitative estimation is offered. The essence, advantages and disadvantages of each of them are disclosed. The necessity of their parallel practical using is proved.

Keywords: types of poverty, poverty line, the structure of revenues and expenses, self-identification, deprivation, poverty and social inequality.

Актуальність теми. Процес ринкової трансформації в Україні супроводжується низкою негативних соціально-економічних наслідків, серед

яких одними з найболючіших є бідність та соціальна нерівність. Особливо гостро ці проблеми стояли в 90-ті роки минулого століття. Так, за 1990-1999 рр. реальний ВВП країни скоротився у 2,5 рази, реальна заробітна плата – у 3,8 рази, реальна пенсія – в 4,0 рази [9]. Таке приголомшливе падіння доходів призвело масового зубожіння населення України: в 2000 р. понад 80 % населення країни мали середньодушові загальні доходи на місяць, нижчі за прожитковий мінімум [3]. І хоча сьогодні ситуація суттєво покращилася, ще й досі для багатьох українців проблема бідності залишається вкрай болючою. Сказане доводить високу актуальність питань оцінки бідності та соціальної нерівності.

Аналіз останніх наукових досліджень. Теми соціально-економічної нерівності та бідності широко представлені у вітчизняній та зарубіжній науковій літературі. Слід зазначити, що вітчизняні дослідження, присвячені цій проблематиці, мають певну перерваність: 20-80-ті роки ХХ століття позначилися паузою у вивченні цих питань, адже вважалося, що в СРСР суттєвої соціальної нерівності не існувало і не могло існувати. Лише наприкінці 80-х – початку 90-х років питання соціальної диференціації та зубожіння населення стали об'єктом уваги вітчизняних економістів, соціологів та політологів, які досліджували причини, наслідки і шляхи подолання бідності, пропонували власні методики вимірювання бідності, намагалися обґрунтувати особливості формування нової соціальної структури українського суспільства. Серед них, зокрема, Башкіров С., Васильєва О., Крикун О., Лібанова Е., Новосельська Т., Огай М., Полякова С., Реут А., Холод Н., Черенько Л., Шевченко Л., Шишкін В. та інші [1-2, 6, 8, 10-11]. Однак слід зазначити, що єдиного методологічного підходу до оцінки бідності так і не було напрацьовано. Саме тому існує необхідність у порівняльному аналізі існуючих методологічних підходів оцінки бідності та соціальної нерівності, виявленні їх переваг та недоліків, а також визначенні перспектив їх використання при обґрунтуванні напрямів соціальної політики української держави.

Метою роботи є узагальнення досвіду проведення досліджень бідності та

соціальної нерівності, здійснення порівняльного аналізу методологічних підходів щодо їх якісної та кількісної оцінки, виявлення переваг і недоліків цих підходів та обґрунтування шляхів вдосконалення їх практичного використання.

Викладення основного матеріалу дослідження. Кількісна оцінка будь-якого соціально-економічного явища має базуватися на чіткому розумінні його сутнісних характеристик. Тому важливо зрозуміти, що таке бідність. В «Стратегії подолання бідності», представленій українському суспільству ще в 2001 р., бідність розглядається як «неможливість унаслідок нестачі коштів підтримувати спосіб життя, притаманний конкретному суспільству в конкретний період часу» [9]. На нашу думку, це визначення дуже розмите. Адже якщо здійснювати оцінку за національними стандартами, то більшість населення будь-якої країни принципово не може бути бідною. Аргументуючи цю тезу, розглянемо таку ситуацію: переважна частина населення голодує та вмирає від інфекційних хвороб. Тоді це й є «спосіб життя притаманний цьому конкретному суспільству в цей конкретний період часу», а бідний лише той, хто живе ще гірше.

Але й визначити єдину, незмінну, загальновизнану в світі межу бідності неможливо, зважаючи на особливості світосприйняття представників різних країн та динамічність розвитку суспільства. Тому визначення, наведене вище, слід доповнити положенням про обов'язковість можливості відтворення особи як біологічної одиниці – можливості підтримувати своє життя та здоров'я. Тобто мінімальний рівень задоволення фізіологічних потреб має визначатися об'єктивними особливостями людини як живої істоти. Щодо мінімального рівня забезпечення соціальних та духовних потреб, доцільно застосовувати підхід з точки зору «способу життя, притаманного цьому конкретному суспільству в цей конкретний період часу».

Зрозуміло, що навіть таке важливе уточнення хоча і знижує рівень невизначеності, все одно не дозволяє чітко та однозначно визначити якісні та кількісні критерії бідності. Цим, зокрема, і пояснюються методологічні розбіжності в оцінці цього явища. На нашу думку, існуючі науково-

методологічні підходи до оцінки бідності, можна поділити на чотири групи:

- порівняння доходів або витрат індивідів (домогосподарств) з певною абсолютною величиною – нормативом;
- аналіз структури витрат;
- самоідентифікація, що базується на особистому сприйнятті суб'єктом свого майнового положення;
- виявлення депривації – незадоволеності потреб через відсутність у індивідів (домогосподарств) благ з визначеного членами суспільства мінімально необхідного набору.

При оцінці бідності використовують такі показники [4, С. 283-287]:

1. Рівень бідності (масштаб бідності, межі бідності, коефіцієнт бідності) – це частка населення, що має доходи (витрати або обсяги споживання благ), нижчі за певний стандарт.

2. Дефіцит доходу (витрат або споживання) – загальна сума грошових коштів, необхідних суспільству для покриття різниці між існуючими доходами (витратами або обсягами споживання) бідних і встановленими стандартами.

3. Глибина бідності (зазор бідності) – дефіцит доходу (витрат або споживання) у розрахунку на одного бідного; може розраховуватися в грошових одиницях або у відсотках до встановленої межі бідності.

Прийнято виділяти два види бідності: абсолютну та відносну.

Абсолютна бідність – стан, при якому доходи індивіда або домогосподарства не можуть забезпечити рівень споживання, що відповідає мінімальним нормативам для даного суспільства (ці нормативи можуть бути закріплені на законодавчому рівні чи існувати у масовій свідомості) [4, С. 257].

Л.А. Гордон виділяє три ступені абсолютної бідності [4, С. 258]:

- злиденність – найбільш глибока бідність; стан, що не дозволяє індивіду забезпечити навіть фізіологічні потреби (недоїдання чи навіть голод);
- нужденність – середній рівень бідності; охоплює ту частину населення, що може задовольнити лише найпростіші фізіологічні потреби, але при цьому навіть найпростіші соціальні потреби залишаються незадоволеними;

- незабезпеченість – такий рівень життя, при якому задовольняються основні фізіологічні та соціальні потреби, хоча й на низькому рівні (є можливість ситно харчуватися, оновлювати гардероб, лікуватися і, навіть, відпочивати, але якість благ, що задовольняють ці потреби, є невисокою).

Злиденність передбачає дохід нижче фізіологічного мінімуму. Нужденність – дохід, вище фізіологічного, але нижче прожиткового мінімуму. Незабезпеченість пов'язана з доходом, вищим за прожитковий мінімум, що знаходиться приблизно на рівні середньої заробітної плати або двох прожиткових мінімумів [4, С. 258].

Відносна бідність – це нездатність забезпечити пристойний для даного суспільства рівень життя. Відносна бідність проявляється при порівнянні індивідом власних можливостей із можливостями інших членів суспільства сьогодні або із їх власними можливостями в минулому. Якщо абсолютна бідність характеризує переважно фізіологічні ознаки, то відносна – соціальні. Відносно бідними можна вважати тих, хто хоча й живе у певному матеріальному достатку, все ж таки відчуває обмеження в соціальній, культурній, політичній сферах та брак вільного часу і можливостей відпочинку. З визначення відносної бідності витікає її принципова неподоланність. У цьому її відмінність від абсолютної бідності, вирішити проблему якої в принципі можливо [4, С. 264-266].

При оцінці бідності стандартами, що виступають базою порівняння (межею бідності), можуть бути [1, С. 9; 2, С. 52-53; 4, С. 252, 9]:

- для абсолютної бідності: прожитковий мінімум (його розмір визначається вартістю споживчого кошика, склад якого кожна країна визначає самостійно) або міжнародні критерії, запропоновані ООН (1,0 дол. США за паритетом купівельної спроможності на день для країн з теплим кліматом, 2,15 дол. США – для країн з помірним кліматом, 4,3 (або 5,0) дол. США – для країн Східної Європи та СНД);
- для відносної бідності: 60 % медіанного доходу; 50 % середньодушового доходу; 75 % медіанних витрат (60 % – є межею злиденності).

Якщо використовувати методи аналізу структури витрат, то абсолютно бідними зокрема слід вважати тих, хто витрачає на харчування понад 60 % доходу [1, С. 10].

Зазначені методи дають можливість дати об'єктивну оцінку бідності. Але їх практичне використання має певні недоліки, головний з яких – складність отримання своєчасної, повної та достовірної інформації щодо рівня доходів, витрат та наявних ресурсів домогосподарств. Особливо болючим це питання стає, коли йдеться про дослідження рівня та джерел доходів в умовах існування потужного тіньового сектору, що є характерним для сучасної України (за різними оцінками тіньовий сектор вітчизняної економіки коливається в межах 30-50 % ВВП) [7, С. 4].

Вирішити цю проблему можна на основі використання суб'єктивного підходу до оцінки бідності. Останній базується на вивченні результатів самоідентифікації індивідів, перед якими ставиться завдання оцінити споживчі можливості своїх доходів чи віднести себе до певної верстви населення [2, С. 55]. При дослідженні відповідності доходів потребам населення респондентам пропонують віднести себе до однієї з груп, чисельність та склад яких визначається цілями дослідження. Зокрема, це може бути такі групи: 1) ті, кому не вдається забезпечити навіть нормальне харчування; 2) ті, хто постійно відмовляється від найнеобхіднішого окрім харчування; 3) ті, кому коштів достатньо для задоволення поточних потреб, але не вистачає для заощаджень; 4) ті, кому коштів достатньо і для задоволення потреб, і для заощаджень. Представників перших двох груп слід вважати бідними, у тому числі, першої – злиденними. Можливе використання і інших групувань, але кількість груп і принцип їх формування суттєво не відрізняється від зазначеного. При самостійному віднесенні себе до певної верстви респондентам, як правило, пропонують такі варіанти відповіді: бідні, середній клас та заможні [2, С. 56].

Оцінка рівня бідності на основі самоідентифікації має суттєвий недолік, закладений в самій сутності цього методу, – суб'єктивність. Людина оцінює власний добробут, спираючись на особисті уявлення про бідність та

заможність, які можуть швидко змінюватися, часто без об'єктивних передумов, а також на власній настрій та майбутні очікування. Тому користуватися виключно суб'єктивними оцінками бідності недостатньо. Необхідно знайти такі підходи, які б одночасно враховували і об'єктивні критерії, і думку населення щодо рівня власного добробуту.

З цією метою у сучасній практиці розвинених європейських країн використовується індекс консенсусної депривації, що відповідає зазначеним вимогам. Розрахунок цього показника здійснюється за такими етапами:

- респондентам пропонується назвати товари та послуги, без яких нормальне існування людини в цій країні неможливе;
- складається загальний список таких благ;
- респонденти позначають, чи володіють вони благами із списку;
- визначається кількість бідних, до яких відносять осіб, що не мають трьох або більше благ з переліку.

Індекс консенсусної деривації – це показник „бідності за умовами життя”. Він визначається не величиною доходу індивідів, а ступенем задоволення основних потреб сучасної людини [2, С. 56].

Прикладом застосування методу виявлення деривації, можна також вважати встановлення мінімальної добової калорійності харчування на рівні 2100 кКал. Всі хто споживає менше визнаються абсолютно бідними [2, С. 52].

Значний інтерес також представляє методика визначення рівня бідності, запропонована ООН. Вона дозволяє не лише давати оцінку рівня бідності в країні, а й робити міжнародні порівняння. Багатомірний індекс бідності, представлений у звітах ПРООН щодо людського розвитку, є показником бідності за умовами життя, оскільки він відображає депривації (позбавлення) домогосподарств в сферах освіти, охорони здоров'я та рівня життя.

При розрахунку цього індексу індикаторами бідності виступають десять показників, які відображають три складові людського розвитку: рівень освіти, охорони здоров'я та добробуту населення. Кожен з цих індикаторів має свою вагу при розрахунку сумарної кількості депривацій у окремих

домогосподарств. Перелік показників та їх ваги наведені в табл. 1.

Індивід визнається бідним, якщо кількість зважених депривацій, яких він зазнає, перевищує 3 зважені позбавлення. Потім визначається коефіцієнт бідності – частка населення країни, що відноситься до категорії бідних. Наступний крок передбачає розрахунок середньої кількості зважених депривацій серед бідного населення – інтенсивність бідності. Добуток двох останніх показників дає значення безпосередньо багатомірного індексу бідності, який складає національну міру бідності і характеризує середню кількість зважених депривацій на душу населення країни [5, С. 221-222].

Таблиця 1

Індикатори бідності та їх ваги, що використовуються ПРООН при розрахунку багатомірного індексу бідності [5, С. 221-222]

Складова людського розвитку, що характеризується за допомогою показників	Показники бідності (депривації, яких зазнають домогосподарства)	Вага показника при розрахунку загального числа депривацій, яких зазнає домогосподарство
Освіта	Жоден з членів домогосподарства не має п'ятирічної шкільної освіти	1,67
	Як мінімум одна дитина шкільного віку не відвідує школу	1,67
Охорона здоров'я	Як мінімум один член домогосподарства недоїдає	1,67
	Одна дитина або більше померли	1,67
Умови життя (добробут)	Відсутність електрики	0,56
	Відсутність чистої питної води	0,56
	Відсутність доступу до нормальної каналізації	0,56
	Земляні поли в домі	0,56
	Домогосподарство використовує „брудне” паливо для опалення або приготування їжі: гній, дрова, вугілля	0,56
	Домогосподарство не має автомобіля і володіє максимум одним з наступних технічних засобів: велосипед, мотоцикл, радіоприймач, холодильник, телефон, телевізор.	0,56

Рівень бідності можна також оцінити опосередковано через показники рівномірності розподілу доходів. Зазвичай, чим більш нерівномірно розподілені доходи всередині суспільства, тим більша частина населення буде вважати себе

бідною. Для оцінки рівномірності розподілу доходу використовують коефіцієнти Лоренца та Джині, а також квартильний, квінтильний, децильний коефіцієнти [4, С. 281]. Графічно ступінь нерівномірності розподілу доходів ілюструється за допомогою кривої Лоренца.

Висновки. Практика використання різних методик оцінки бідності та соціальної нерівності доводить, що кожна з них дозволяє отримати результати, які можуть значною мірою різнитися між собою. Це пояснюється існуванням методологічних розбіжностей у підходах до оцінки бідності. Так, адекватність результатів досліджень з використанням підходу порівняння доходів або витрат індивідів (або домогосподарств) з нормативом значною мірою залежить від обґрунтованості останнього, його відповідності існуючим реаліям. Тому його завищення або заниження визначальним чином впливає на оцінку бідності в країні. До того ж цей метод, який за своєю сутністю має бути точним та об'єктивним, бо базується на даних офіційних звітностей економічних суб'єктів, в умовах високого рівня тінізації економіки втрачає ці свої переваги. Підхід, що базується на аналізі структури витрат індивідів (домогосподарств) передбачає використання результатів вибіркового дослідження, при проведенні яких є дві основні проблеми: по-перше, до складу вибірки майже ніколи не потрапляють найзаможніші домогосподарства, по-друге, учасники опитувань не несуть жодної відповідальності за неточні або неправдиві свідчення. Такі самі недоліки має підхід на основі само ідентифікації. До того ж при проведенні опитувань формулювання варіантів відповідей часто дещо розмиті, що лише підвищує рівень неточності та суб'єктивності отриманих результатів. Підхід, що базується на виявленні депривації дозволяє отримати досить точні результати, бо у респондента лише два варіанти відповіді щодо володіння певними благами: «маю» або «не маю». Однак цей метод більшою мірою, ніж попередні, зорієнтований на досягнення попередніх періодів, а не поточного. До того ж він також базується на результатах вибіркового дослідження домогосподарств, тому йому властиві всі типові для цього методу недоліки. Таким чином, оптимальним є комплексне використання наведених підходів.

Тільки за цієї умови з'являється можливість отримати достовірну оцінку бідності в країні та обґрунтувати основні напрями соціальної політики у сфері її подолання. З огляду на це, подальші дослідження слід присвятити здійсненню такої оцінки, а також визначенню чинників, що впливають на рівень добробуту індивідів (домогосподарств).

Список використаних джерел

1. Аналіз бідності та соціальних наслідків економічної кризи в Україні [Текст] / Е. Лібанова, Л. Черенько, В. Саріогло / за ред. Б. Сляя. – К. : Програма розвитку ООН в Україні. – 2010. – 62 с.
2. Демографічні чинники бідності [Текст] : моногр. / за ред. Е. М. Лібанової . – К. : Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, 2009. – 184 с.
3. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukrstat.gov.ua>.
4. Добренев, В. И. Социология: Социальная структура и стратификация [Текст] / В. И. Добренев. – М. : ИНФРА-М, 2000. – 536 с.
5. Доклад о развитии человека 2010: реальное богатство народов: пути к развитию человека [Электронный ресурс] / Пер. с англ.; ПРООН. – М. : Издательство «Весь мир», 2010. – 244 с. – Режим доступа : <http://www.un.org/ru/development/hdr/2010/>
6. Лібанова, Е. М. Бідність населення України: методологія, методика та практика аналізу [Текст] : монографія / Е. М. Лібанова. – К. : КНЕУ, 2008. – 330 с.
7. Середній клас – передумова демократичної перспективи України [Електронний ресурс] // Національна безпека і оборона, 2008. – № 7. – С. 2-4. – Режим доступу : <http://www.razumkov.org.ua/ukr/journal.php?y=2008&cat=121>.
8. Соціальна держава: сутність, моделі, шляхи формування в Україні [Текст] : навч. посіб. / за заг. ред. Л. С. Шевченко // Вісник НУ «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Економічна теорія та право. – 2012. - № 3(10). – С. 113-286.
9. Указ Президента України Про Стратегію подолання бідності від 15.08.2001. № 637/2001 [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/637/2001>
10. Холод, Н. М. Розподіл доходів та бідність у перехідних економіках [Текст] : моногр. / Н. М. Холод. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2009. – 442 с.
11. Черенько, Л. М. Оцінка впливу державної соціальної підтримки на нерівність та бідність населення [Текст] / Л. М. Черенько // Демографія та соціальна економіка. – 2011. – № 2. – с. 118-127.